

Diaconaal

HANDBOEK DIACONIEWETENSCHAP

doen doordacht

REDACTIE:

HUB CRIJNS, ELLEN HOGEMA, TRINUS HOEKSTRA,
LÚTZEN MIEDEMA, HERMAN NOORDEGRAAF,
PLONI ROBBERS-VAN BERKEL, HERMAN VAN WELL, JOZEF WISSINK,
HANNEKE ARTS-HONSELAAR (EINDREDACTIE)

UITGEVERIJ **KOK** UTRECHT

© 2018 Uitgeverij Kok

In samenwerking met de Stichting landelijk bureau Dienst in de Industriële Samenleving vanwege de Kerken (DISK)

Omslagontwerp: Studio Mol / Andries Mol

Opmaak: Elgraphic bv, Vlaardingen

ISBN: 978 90 435 2964 8

NUR: 700

ISBN e-book: 978 90 435 2965 5

Alle rechten voorbehouden. Niets van deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

1.1 Fundamentele reflecties over diaconie en methoden van diaconaal handelen

.....

HERMAN NOORDEGRAAF EN JOZEF WISSINK

Dit is het derde deel van de handboeken diaconiewetenschap. Eerdere delen verschenen in 2004 en 2011 (Crijns e.a. 2004; idem 2011). Meer dan in de eerste twee boeken ligt in dit deel de nadruk op de methodologische doordenking van de diaconie.

Aard van dit boek

Dit boek zou getypeerd kunnen worden als ‘een diaconaal methodisch boek met methodologische verdieping’. Dat impliceert voor de aanpak en opzet dat we reflecterend aansluiten bij diaconale praktijken: methoden worden immers niet achter de tekentafel ontworpen, maar ontstaan in een wisselwerking van praktijken en de reflectie erop. Die reflectie zal in dit boek zowel bijbels-theologisch zijn als een sociaal-wetenschappelijke analyse omvatten. Het diaconale handelen voltrekt zich temidden van ontwikkelingen in de kerken en de samenleving en degene die diaconaal handelt dient zich daarvan bewust te zijn. Veel diaconaal handelen heeft een spontaan karakter: er zijn mensen in nood en die moeten geholpen worden. Tegelijk veronderstelt diaconie zeker op wat langere termijn planning, gebruik van menskracht, geld en goederen, beleid, een breed repertoire aan vormen van handelen en hulpmiddelen. Dit boek wil daarvoor materiaal aandragen. Dat wil niet zeggen dat de lezer in dit boek veel directe tips voor de praktijk zal aantreffen. We mikken als auteurs niet op een elementair praktijk-, werk- of doeboek. Die zijn nuttig en goed en we verwijzen dankbaar naar enkele boeken van dit type: zoals Furler 2012; Hogema 2012; Geluk en Peters 2015; Miedema 2008; Van Well 2009; Wijma (red.) 2014. Wij willen in dit boek meer inzetten op verdieping en verheldering. Het richt zich daarbij op studenten theologie en sociale wetenschappen aan hbo-opleidingen en universiteiten, op hen die als vrijwilliger of als beroepskracht diaconaal werk verrichten en op een brede kring van geïnteresseerden in de diaconale dimensie van ons geloof.

In dit eerste deel schetsen we allereerst de opzet van dit derde handboek en maken we vervolgens een aantal inleidende opmerkingen die de perspectieven betreffen van waaruit het diaconaat gezien kan worden, te weten het binnen- en buitenperspectief en het perspectief van mensen in nood. Daarna komt ons fundamentele gezichtspunt aan de orde: diaconaat als wezenlijk voor het kerkzijn dat we op enige punten nog uitwerken.

Opzet

Voor de opzet houdt dit in dat we uit zijn gegaan van tien praktijksituaties. We hebben ons uiteraard om praktische redenen moeten beperken om dit boek niet te omvangrijk te maken. Binnen de bandbreedte van tien casussen (deel 2) hebben we bij de selectie verschillende criteria gehanteerd. Wat betreft de inhoudelijke kwesties kiezen we voor actuele sociale kwesties, die voortvloeien uit de transformatie van de verzorgingsstaat naar een nog nader vorm te krijgen participatiesamenleving. Deze is wat betreft sociale zekerheid en zorg soberder van karakter en strenger wat betreft de toegang tot het verkrijgen van uitkeringen en zorg. De nadruk ligt op eigen verantwoordelijkheid en zelfredzaamheid alsook bij de inzet van mantelzorgers en vrijwilligers. Dit roept vragen op van armoede en beschikbaarheid van zorg. Een andere ontwikkeling is dat door de komst van migranten de Nederlandse samenleving een veelkleurige samenleving is geworden. En nog een derde kwestie is die van het milieu. Nog maar weinig in beeld is de verantwoordelijkheid van het diaconaat als het gaat om duurzaamheid. Reden te meer om ook aan dat laatste in dit boek nadrukkelijk aandacht te geven.

In de keuze van de casussen komen de vragen van armoede, zorg, migratie en milieu terug. Hoe verhoudt de diaconie zich daartoe? We zien dat de ontwikkelingen leiden tot groei in traditionele taken, zoals materiële hulpverlening, maar ook tot nieuwe werkvormen zoals maatjesprojecten, nieuwe vormen van inzet van vrijwilligers, sociale coöperaties en tot nieuwe vormen bij de opzet van activiteiten en de organisatorische inkadering daarvan. We hopen daarmee meer zicht te krijgen op hoe in concrete activiteiten diaconaal werk gestalte krijgt om zo mogelijkheden en onmogelijkheden voor het diaconaat in het vizier te krijgen. Dat is de hoofdrol van de casussen en niet zozeer de inhoudelijke uiteenzetting van de desbetreffende thematiek. De desbetreffende casus wordt met het oog daarop beschreven. Een uitzondering vormt de casus over duurzaamheid, omdat deze, zoals gezegd, in het kader van diaconie nog maar weinig behandeld is. Daarom bevat deze casus meer dan de andere gekozen casussen een inhoudelijke doordenking. De beschrijving van de casussen loopt door tot in 2015. Ontwikkelingen daarna zijn niet meer meegenomen.

Binnen de casussen vinden verkennende analyses en aanduidingen plaats van de relatie van het desbetreffende vraagstuk tot economische, politieke en sociaal-culturele ontwikkelingen alsmede tot theologische, religieuze en diaconale ontwikkelingen. Vervolgens wordt bezien welke organisatie en organisatorische aanpak ten grondslag liggen aan de desbetreffende praktijk en welke vormen van diaconaal handelen we tegenkomen. Ook is aan de auteurs gevraagd om een reflectie te geven.

Na de presentatie van deze staalkaart van diaconale praktijken en de doorlichting daarvan aan de hand van de genoemde punten wordt in het laatste deel (deel 3) de oogst binnengehaald: welke trends vinden we in samenleving, politiek, cultuur en kerken, welke typen van organisatie en organisatorische aanpak worden zichtbaar in de praktijkgevallen, welke vormen van diaconaal handelen, welke theologische visies worden in de praktijken zichtbaar en wat betekent dit alles voor het diaconale beleid, aanpak en handelen. Met dit alles wil het boek dienstbaar zijn aan de diaconale praktijk.

Binnenperspectief op diaconie

We kunnen de diaconie vanuit verschillende perspectieven bezien. Daarbij is steeds weer te onderscheiden een normatieve visie (hoe het zou moeten zijn; overigens met aanduiding van wie dat vindt) en een feitelijk empirische (hoe ziet de realiteit eruit?).

Er is het *binnenperspectief*, dat wil zeggen hoe in kerk en theologie de diaconie vanuit Bijbel en traditie wordt geduid, hoe men de diaconie in de kerk positioneert, welke waardebeoordeling ze krijgt in relatie tot andere werkvelden van de kerk en welke visies er op de doeleinden en de aard van het diaconaal handelen zijn. Dat is dus de normatieve visie. Er is geen misverstand mogelijk dat kerken en christenen zich in dienen te zetten voor mensen in nood. Er is wat visie betreft geen kerk of christen te vinden die dit zal kunnen ontkennen, gezien de ondubbelzinnigheid van de Bijbel in deze. Er zijn dogmatische verschillen maar dat we God boven alles en de naaste als onszelf dienen lief te hebben, dat liefdesgebod staat er en is helder centraal voor ons geloven.

Maar rondom de plaats van de diaconie in de kerk is er binnen de verschillende kerken een stevige theologische diversiteit te zien. Zo kan de diaconie slechts gezien worden als consequentie van het geloof, iets wat eruit voortvloeit en handen en voeten geeft aan het geloof. Een andere visie is dat diaconie tot de kern van het geloof behoort en zelf bron en inhoud van geloof is. Dan krijgt het diaconale handelen een zwaarder gewicht. Binnen de reformatorische traditie hebben deze verschillen directe ambts theologische gevolgen, omdat de functies van de diaken-ambtsdrager van diaconale aard zijn. Binnen de katholieke tradities is de dienst van de *caritas* een van de taken van de ambtelijke diaken, naast die van prediking en catechese en naast zijn functies in de liturgie: in principe wordt een diaken gewijd voor elke dienst die de bisschop nodig acht en waar hij ook maar met een stuk wereld een nieuwe of sterkere verbinding wenst. De bisschop is de eerstverantwoordelijke voor de diaconie in zijn diocees (en kan daartoe ook diakens wijden). Maar wanneer de plaats van de diaconie als een ondergeschikte plaats wordt gezien en dus als lager dan liturgie en verkondiging, zal dit ook binnen de katholieke traditie de aandacht voor diaconie in de kerkgemeenschap niet ten goede komen. Het is dus van belang om kritisch naar de vigerende normatieve visies in kerk en theologie te kijken en de feitelijke situatie zo goed mogelijk in beeld te krijgen. Idealiter zou de vormgeving van de diaconie sterk bepaald moeten worden door een principiële geloofsvisie op diaconie al naar gelang de (on)mogelijkheden wat betreft menskracht, financiën en andere 'hulpbronnen'. Of dat feitelijk gebeurt, is een van de vragen die we ons ten aanzien van de praktijkvoorbeelden stellen.

Buitenperspectief op diaconie

Een tweede perspectief is het *buitenperspectief*: hoe kijken mensen, organisaties, groepen en overheden tegen de kerk aan. Zien zij de kerk als een positief te waarderen organisatie, als een te bestrijden verschijnsel, als iets dat zich in het publieke domein mag manifesteren of juist niet? Heeft men bepaalde verwachtingen en verlangens naar kerken toe? Worden kerken überhaupt nog gezien of zijn zij in het leven

van veel mensen en in de samenleving betekenisloos geworden? Voor de doordening van kerken inzake het beleid en de inzet van de diaconie is het van groot belang om zich van deze buitenperspectieven bewust te zijn en zich af te vragen waarom die buitenperspectieven de inhoud hebben die zij hebben. Zo kan men er in de eigen beleidsbepaling en in het eigen handelen des te beter mee omgaan. Het is daarbij tevens van belang om een goed doordachte normatieve visie vanuit het binnenperspectief te hebben met overigens de bereidheid om van anderen te leren. Als men die niet heeft, loopt men het risico dat men zich bijvoorbeeld kritiekloos conformeert aan verwachtingen naar kerken toe. Dat brengt ons ook tot de feitelijke positie en ‘uitwerking’ van diaconie in politiek en samenleving. Om een gestileerd voorbeeld te geven: als kerken aan materiële hulpverlening doen, rechtvaardigen zij dan een beleid van bezuinigingen op voorzieningen voor de minst draagkrachtigen in de samenleving en zijn zij dan ‘gatenvullers’ of moeten zij (ook) kritisch het beleid aan de orde stellen? Wij pleiten ervoor dat kerken vanuit hun normatieve visie kritisch nadenken over hun rol en positie in de samenleving en naar de politiek toe. Dat geldt ook voor de bedoelde en onbedoelde effecten.

Perspectief van mensen in nood

Een derde perspectief is dat van mensen om wie het diaconaal gesproken ‘gaat’, zij die materieel en sociaal in nood zijn. Hoe worden mensen in nood gezien? Als object van ondersteuning of als subject? Hier zijn verrekende keuzes in het geding: als men mensen als subject beschouwt, dan zal vanuit de diaconie zoveel mogelijk *met* mensen gewerkt worden, zal er zoveel mogelijk wederkerigheid zijn tussen ‘helper’ en ‘geholpene’ of te helpen mensen. Dan zal er naar hen geluisterd worden en zal er bereidheid zijn om van hen te leren over wat zij over hun positie, de samenleving, de kerk en theologie al dan niet te zeggen hebben. Vanuit het geloof gezien, is grondlegend, de visie dat elk mens er als zodanig toe doet, omdat hij/zij beelddrager van God is (Genesis 1:26). Elke mens heeft als mens een eigen waardigheid die voorafgaat aan elke waardebeoordeling op grond van criteria als economische productiviteit, geslacht, etnische herkomst of welk ander criterium te bedenken valt om mensen te onderscheiden en in categorieën van hoger en lager te plaatsen:

‘Uitgangspunt van een theologische antropologie die oecumenisch enige kans wil maken zal (...) moeten zijn dat met de term *imago Dei* een positieve betrekking tot God is uitgezegd: dat ons bestaan door God gewild, bedoeld, gewrocht, gedragen en bewaard wordt en dat niet alleen in het begin of in de aanzet, maar ‘elke morgen nieuw...’ (Houtepen 2006, 144; vgl. ook Müller 1999, 246-249; Middleton 2005).

Deze theologische zijnsuitspraak (de mens is een beelddrager van God) heeft verrekende implicaties in normatieve zin: we dienen ons er voor in te zetten dat elk mens naar zijn of haar mogelijkheden kan bestaan en leven. Voor diaconaal handelen is het bijdragen hieraan het ultieme doel. Het is ook het ultieme evaluatie-criterium voor het diaconaal handelen: doen kerken en christenen wat zij kunnen om hieraan

bij te dragen? De notie van de mens als beelddrager van God duidt zowel op het menszijn als gave (het geschonken bestaan) als op het gegeven dat het menselijk leven voor ieder een opgave is. Omdat in elk handelen een visie op het mensenleven geïmpliceerd is, is het van belang om zich van deze visie bewust te zijn. Zo maakt het om één voorbeeld te noemen voor de benadering van mensen met een beperking nogal uit of men deze ziet als een defect in de schepping, een straf van God of volwaardige mensen die recht hebben op een leven naar hun mogelijkheden. Wie hier fundamenteel denkt en handelt vanuit de visie dat elk mens beelddrager Gods is, zal voor het laatstgenoemde alternatief kiezen. Daarbij zullen we ons ervan bewust moeten zijn dat ook in de diaconale praktijk er verschillen in positie zijn tussen degene die ondersteuning geeft en degene die deze krijgt. De vraag is dan hoe het aangegeven principe van gelijkwaardigheid in die relatie zoveel mogelijk tot zijn recht komt.

Fundamenteel gezichtspunt: diaconie als wezenlijk voor het kerk-zijn

Aan het begin van een boek horen auteurs hun vooronderstellingen op tafel te leggen, zodat de lezer zich kan oriënteren op wat hem of haar te wachten staat. Daarom gaan we nu nader in op de vraag welke fundamentele gezichtspunten de redacteurs hebben als het gaat om de visie op diaconie en de plaats van diaconie in de kerk (de ecclesiologische positionering). Aan de ene kant staat dit boek in de lijn van de twee genoemde voorgangers. Daar kan de lezer het nodige vinden over wat de redactie van deze boeken verstaat onder diaconie en wat zij er theologisch over denkt. Aan de andere kant staat dit boek ook op zichzelf en spreekt het niet vanzelf dat we over alles nog precies hetzelfde denken als in 2004 of 2011. Er zijn immers allerlei veranderingen in de samenleving, de politiek en de kerken. Voorts is er, zij het gefragmentariseerd, allerlei nieuwe literatuur verschenen (zie voor overzichten de trendberichten die in het tijdschrift *Handelingen* verschijnen: Noordegraaf 2003, 2006, 2010, 2014). Ook is te wijzen op het sedert 2010 verschijnende wetenschappelijk vaktijdschrift *Diaconia. Journal for the Study of Christian Social Practice*. Daarom is het goed dat we beginnen met een korte inleiding over onze vooronderstellingen.

Diaconie: omschrijving en term

We gaan uit van de bepaling van diaconie, die aan het einde van *Barmhartigheid en gerechtigheid* gegeven is.

‘Onder diaconaat/diaconie verstaan we het handelen vanuit en door kerken en andere door het evangelie geïnspireerde groepen en bewegingen, dat gericht is op het voorkomen, opheffen, verminderen dan wel mee uithouden van lijden en sociaal-maatschappelijke nood van individuen en van groepen mensen en op het scheppen van rechtvaardige verhoudingen in kerken en samenleving.’ (Crijns 2004, 392)

We zijn ons ervan bewust dat er goede redenen gegeven zijn, om het in de definitie beschreven handelen ‘caritas’ te noemen, wat vanouds de katholieke term is (Sengers 2012). Een goede reden hiervoor is dat de woorden *diakonia*, *diakonein*, *diakonos* blijkens de nieuwe exegese van Collins andere betekenissen hebben dan tot nu toe als vanzelfsprekend werd aangenomen. De diaken is iemand die in opdracht van een hoger geplaatste handelt en vooral, verbindingen legt en boodschapper is. Toch lijkt het de gemiddelde verstaanbaarheid ten goede te komen, wanneer we het betreffende handelen diaconie/diaconaat blijven noemen. Protestanten zijn het gewend zo te spreken en ook in katholieke kring waren velen ertoe overgegaan deze termen over te nemen (Crijs 2011, 13).

De definitie is weldoordacht en kan daardoor formeel klinken. In dit boek zullen we nader ingaan op de vele vormen die het diaconale handelen kan aannemen en op die manier krijgt de definitie meer vlees op de botten.

We spreken hier eerst vanuit een gelovig binnenperspectief, dus als christelijke theologen. We vragen dus, welke plaats de diaconie heeft binnen de zending die de Kerk van haar Heer heeft ontvangen en in welke samenhangen die diaconie staat.

De kern

Wanneer de kern van wie God is wordt uitgedrukt in het woord liefde (God is liefde – 1 Joh, 4,8) en wanneer de kern van de heilsgeschiedenis zijn menswording is, dan is duidelijk dat binnen ons geloof de liefde tot God en de liefde tot de mens niet meer los van elkaar te verkrijgen zijn. Nu is de liefde van mensen ten diepste betrokken op concrete anderen, met hun concrete grandeur en hun concrete misère. Omdat je van concrete mensen bent gaan houden, kan er een liefde naar mensen überhaupt ontstaan die elke ander op voorhand welkom heet omdat die ander een mens is. En zo kan er ook liefde ontstaan voor gemeenschappen en voor het goede dat voor personen en hun gemeenschappen essentieel is, bijvoorbeeld liefde voor het vaderland of voor de waarheid of voor een taal. Maar als de kern van de liefde gericht is op telkens weer een concrete mens, en wel op die mens als geheel, dan zitten we al heel dicht in de buurt van de diaconie. Het is dan ook niet zo gek dat het andere woord voor diaconie ‘caritas’ is.

De koppeling van godsliefde en naastenliefde vinden we slechts in de drie Abrahamicke religies: jodendom, christendom en islam. Het heeft ermee te maken dat in deze drie religies God als schepper van alles wordt beleden en dat deze schepper de wereld uit liefde schept. Wie deze God bemint, kan zijn schepselen niet haten. Omgekeerd is de liefde voor de mens die naast je is zelf ook (ere)dienst aan de God die deze naaste bemint (Meeuws 2011, 211-348).

De stelling is dus: diaconie hoort bij de kern van het geloof en daarom hoort ze ook tot de kern van kerk-zijn. Diaconie komt dan ook als vanzelf aan de orde, waar het gaat om de *missio*, de zending die de kerk van Godswegen heeft en is. Het valt op dat het Tweede Vaticaans Concilie altijd met twee woorden spreekt, wanneer het de zending van de kerk omschrijft. Het begint al in de eerste paragraaf van de grote constitutie over de kerk: *Lumen Gentium*:

‘In Christus is de Kerk als het ware het sacrament, dat wil zeggen het teken en het instrument van de innige vereniging met God en van de eenheid van heel het menselijk geslacht.’ (LG 1).

God wil de mensen met Zichzelf verenigen en Hij wil ze met elkaar verenigen. De Kerk wordt door God gebruikt in de dienst van dit verlangen. Het punt waar het nu om gaat is, dat hier twee dingen tegelijk genoemd worden. Aan de ene kant dat God de mensen tot geloof, hoop en liefde roept, opdat ze met Hem verenigd worden. We zouden dat de evangelisatiekant van de zending van de kerk kunnen noemen. Aan de andere kant staat dat God het de mensen gunt dat zij in vrede en rechtvaardigheid met elkaar leven en zo tot een hechte eenheid komen. We zouden dat de diaconale kant van de zending van de kerk kunnen noemen. Beide kanten van de opdracht horen met Gods-liefde en naastenliefde te gebeuren: God wordt geëerd, wanneer iemand het evangelie verkondigt of er in naastenliefde over in dialoog is met een ander. God wordt geëerd en de naaste bemind, wanneer we opkomen voor barmhartigheid en rechtvaardigheid in onze samenleving. Toch zijn deze twee kanten van de zending niet precies hetzelfde. De kerk wil graag mensen verleiden tot het geloven in, hopen op en liefhebben van God, maar wanneer zij in de strijd tegen de armoede van dienst is en dat levert een beter leven op voor de armen, maar geen enkele nieuwe gelovige, dan moet zij God danken dat er op de strijd tegen de armoede zegen gerust heeft. Wanneer bijvoorbeeld een veelbelovend politicus toegang heeft gevonden tot de geheimen van God en zich bekeert tot het geloof, maar helaas vroegtijdig sterft aan een ziekte, zodat de sociale kant van de zending van de kerk in dit leven te weinig kans krijgt om aan bod te komen, moet de kerk danken dat een ziel opengegaan is voor God. Dat betekent dat de twee doelen niet op kosten mogen gaan van elkaar. Wanneer de kerk evangelisatie bedrijft om politieke macht te verwerven, perverteert zij de evangelisatie; wanneer de kerk de vrede dient om leden te werven, perverteert zij de dienst aan de wereld.

In de constitutie *Lumen Gentium* wordt de zending van de kerk geformuleerd als een tweevoudige beweging van de kerk naar de wereld toe, een verkondigende en een dienend, lerarende. Om deze zending goed te verstaan, is het goed om te weten dat in een latere constitutie van dit concilie, te weten *Gaudium et Spes*, als aanvulling is geformuleerd dat de zending van de kerk altijd in een over en weer gaande dialoog met de anderen gebeurt. De Kerk is lerares, maar ook blijvend leerling. De wereld is ontvangende partij, maar ook gevende.

We hebben de tweede kant van de zending van de kerk de diaconale kant van de zending genoemd. Nu spreekt de aangehaalde tekst van *Lumen Gentium* niet letterlijk over die tweede kant van de zending van de kerk als diaconie. Die kant van de zending is dan ook breder dan de diaconie in de engere zin van de hulp aan mensen in nood. Maar wanneer we de bredere definitie, die hierboven geciteerd is (Crijns 2004, 392) hanteren dan naderen de twee elkaar stevig. Wanneer daar gesproken wordt over het voorkomen van lijden en sociaal-maatschappelijke nood en het scheppen van rechtvaardige verhoudingen in kerk en samenleving, zijn de zaken aan de orde, waarover het in de tweede kant van de zending van de kerk gaat. Dat wordt duidelijk, wanneer we naar andere formuleringen van de zending van de kerk in de documen-

ten van het concilie kijken. In het decreet over het lekenapostolaat bijvoorbeeld wordt deze kant van de zending geformuleerd als “het bezielen van de tijdelijke orde met evangelische gezindheid en aan haar vooruitgang mee werken” (*Apostolicam Actuositatem* n. 5). Het gaat er dus om een samenleving die barmhartiger en rechtvaardiger wordt. Het is goed om deze brede context steeds in het oog te houden, wanneer we over de diaconie spreken, ook als de kern ervan gelegd wordt in concrete noodhulp.

Zoals we eerder aangaven bij het benoemen van de perspectieven maakt het voor de waardebeoordeling van de diaconie nogal wat uit of men diaconie ziet als consequentie van het geloof of als behorend tot de kern. Als dat laatste het geval is, zal het van meet af aan als dragende factor voor het kerk-zijn gezien worden en dat werkt door in het beleid, de toedeling van financiële middelen, de activiteiten en de aandacht die het krijgt in andere kerkelijke werkvelden en activiteiten.

Verhouding tot andere kerkelijke werkvelden

Wanneer we de diaconie beschouwen als een wezenlijk moment aan kerk-zijn, spreken we gemiddeld over de diaconie als een sector van kerkelijk handelen. Het staat dan naast het verkondigend en het liturgisch handelen van de kerk, overeenkomstig de bekende trits, die de kerntaken van de kerk kort samenvat: leren, viëren, dienen. De discussies gaan er vervolgens over, of de diaconie, het dienen hiërarchisch naast of onder de andere twee thuis hoort. De Duitse theoloog Haslinger analyseert een aantal grote Duitse katholieke theologen en ontdekt hoe -soms onbewust- een *Stufenmodel* gehanteerd wordt, waarbij de diaconale hulp de inleiding is tot een kennisgeving met de verkondiging, die zelf weer kan leiden tot volledige deelname aan de eredienst. (Haslinger 1996, 306-307; idem 2009, 167). Hij keert zich fel tegen deze benadering en pleit voor een wederkerige invloed van de drie sectoren van het kerkelijk handelen. Diaconie wordt niet slechts bepaald vanuit de geloofsleer, maar geeft zelf ook toegang tot het geheim van Gods liefde en barmhartigheid. Wie de taaierheid en de vraag naar recht van armen ontmoet, krijgt kennis aan de kracht van de Geest. Diaconie is niet slechts een consequentie van de ontmoeting met de Heer in de liturgie, maar levert een bijdrage aan de levendigheid van de liturgie. Zonder de tafel van de armen kan de tafel van het Avondmaal/de Eucharistie gaan lijden aan een valse spiritualisering.

Concreet gebeurt de wederzijdse beïnvloeding van leren, viëren en dienen natuurlijk slechts, wanneer de drie velden van kerkelijk handelen goed met elkaar in contact staan, zodat het tot een vruchtbare inwerking onderling kan komen. Een dergelijke ontschotting wordt ook beoogd, wanneer men over liturgie, getuigenis en dienst liever spreekt als dimensies aan alle kerkelijk handelen dan als sectoren van kerkelijk handelen. Het gaat er dan om dat het diaconale een dimensie is ook van het liturgische, geestelijk begeleidende, catechetische en predikende handelen, zoals omgekeerd gevraagd kan worden naar het verkondigende aspect van diaconale hulp, naar wat er over het geloof geleerd wordt in dit handelen en hoe er in het diaconale werk gevierd wordt en hoe het in de viering van de gemeente/parochie aan de orde komt. We moeten de sectorale benadering en de beschouwing van de diaconie als

een dimensie van alle kerkelijke handelen niet al te sterk tegenover elkaar zetten: beide manieren van spreken blijven noodzakelijk. De ene om te zorgen dat de diaconale activiteit niet zelf verdwijnt, ook al wordt er in de andere werksoorten af en toe aandacht aan besteed; de andere om inderdaad te zorgen dat we geen scheiding aanbrengen tussen de verschillende werkvelden.

Breedte van de kerk

In de aangehaalde definitie wordt onderscheiden tussen ‘handelen door en vanuit de kerken’ en ‘handelen van door het evangelie geïnspireerde groepen en bewegingen’. Ook dat onderscheid is van belang ten aanzien van de relatie tussen kerk en diaconie. Bij het handelen ‘door en vanuit de kerken’ gaat het over de kerk als geheel, die als kerk verantwoordelijkheid draagt ten aanzien van de barmhartigheid en rechtvaardigheid in de samenleving en om zelf ook barmhartigheid te beoefenen naar mensen in nood binnen en buiten de eigen kring. Op dit handelen kan, mag en moet de kerk als kerk ook worden aangesproken. Ze neemt er ook ambtelijk verantwoordelijkheid voor. Het gaat hier dus om het maximale commitment van de kerk. Waar een lid hier zou bestrijden dat dit commitment terecht is, zou de zaak op scherp staan. Bij het handelen van door het evangelie geïnspireerde groepen of bewegingen is natuurlijk ook de kerk in het geding, want kerk is niet alleen aan de orde, wanneer ze zich institutioneel en ambtelijk totaal inzet. Wie dat zou zeggen en denken, heeft slechts oog voor de kerk als instituut en denkt klerikalistisch. Door het evangelie geïnspireerde groepen en bewegingen zijn ook kerk, zij het dat er enige speling is tussen het handelen van deze groepen en van de kerk als zodanig. Wanneer een groep christenen vanuit hun geloof geïnspireerd scholen oprichten met Montessori-onderwijs voor kinderen uit een wijk met veel armoede en dit onderwijs wordt barmhartig, rechtvaardig en deskundig gegeven, dan is dit diaconie en het is een werk, waar we als medechristenen fier op kunnen zijn. Tegelijk wordt het geen kerkelijke plicht om alle onderwijs Montessori-onderwijs te laten zijn. Tussen de voor iedere gelovige geldende plicht om rechtvaardig en barmhartig te handelen enerzijds en concrete acties anderzijds zit een laag van maatschappelijke analyse, sociale en politieke tradities en op deze niveaus kunnen christenen legitiem met elkaar van mening verschillen. Over de maatschappelijke analyse kan een wetenschappelijk debat gevoerd worden, over de politieke tradities een politiek debat, over sociale tradities een wijsgerig en ethisch debat. Vandaar dat er een legitiem politieke, sociale en academische pluraliteit is onder christenen. Ook is het gewoon een goede zaak, dat groepen christenen die diaconale activiteiten ondernemen gebruik maken van de vrijheid tot het stichten van verenigingen en daarbij voor zichzelf een zekere autonomie opeisen ten opzichte van kerkelijke gezagsinstanties. Zowel de katholieke als de protestantse traditie kent dit verschijnsel, bijvoorbeeld bij ziekenhuizen of politieke partijen. Het is dan wel zaak dat de theologie niet slechts oog heeft voor wat er zich binnen het gebied van de institutionele kerk afspeelt dat ze voor deze stichtingen, verenigingen en hun activiteiten geen theologische aandacht meer zou hebben. In de gereformeerde theologie heeft het onderscheid tussen “kerk als instituut” en “kerk als

organisme” (Abraham Kuypers) ertoe gediend om een aan de hier vanuit Vaticanum II geschilderde positie parallelle visie te formuleren.

De diaconie in het bredere maatschappelijke veld: bondgenoten en tegenstanders

Diaconie speelt zich af temidden van allerlei andere maatschappelijke en politieke instellingen en bewegingen. We kunnen denken aan de burgerlijke overheid in haar diverse lagen: internationaal, nationaal, provinciaal en plaatselijk. Omdat de kerkelijk-lokale diaconie vaak gebeurt door vrijwilligers, komt ook de vraag op naar de verhouding van deze diaconieën of Parochiële Caritas Instellingen (PCI's) tot allerlei vormen van professionele hulpverlening. We kunnen denken aan professionele gezondheidszorg, zoals die door huisartsen en specialisten of door wijkverpleging aangeboden worden. Overigens zijn vele ziekenhuizen en andere instellingen op het terrein van zorg, welzijn en gezondheidszorg door christelijke groepen opgericht en waren ze oorspronkelijk een directe vorm van diaconie in de zin van de door ons gehanteerde definitie. Als gevolg van ontkerkelijking, professionalisering en door de overheid bij de subsidiëring gestelde eisen, zoals samenvoeging van oorspronkelijk levensbeschouwelijke organisaties tot algemene organisaties, zijn de instituties op deze terreinen en de kerken uit elkaar gegroeid. Bestuurlijke en financiële participatie vanuit kerken is nog maar in zeer geringe mate aanwezig en zou in vele gevallen ook niet meer door kerken op substantiële wijze kunnen plaatsvinden. Wel zijn vele mensen met een kerkelijke achtergrond als vrijwilliger actief (Noordegraaf 2011, 280-281). Hetzelfde geldt van de professionele psychische hulpverlening, schuldhulpverlening, juridische hulp, sociale hulpverlening aan personen en wijken enzovoorts. Op al deze terreinen zien we, hoe vrijwilligers actief zijn naast professionele hulpverleners. Hoe verhouden vrijwilligers en professionals zich tot elkaar? Hebben ze elkaar iets te melden? Kunnen ze elkaar bij de les houden? Of worden ze tot concurrenten gemaakt?

Het gaat ons hier niet slechts om de feitelijke verhoudingen: die kunnen vanwege allerlei toevalligheden goed zijn of slecht of iets daartussenin. Hier gaat het om de principiële vragen: vanuit welke theologische oriëntaties kijken we naar de verschillende spelers op het veld? Aan welke criteria moeten ze beantwoorden om voluit bevriend te zijn?

Verhouding tot overheden

Laten we als voorbeeld *de overheid* nemen. Theologisch is de overheid een ambivalent gegeven. Overheid is de instantie waaraan het monopolie op geweld toevertrouwd is: zij kan dwingen. Dat is legitiem, wanneer het om een rechtsstaat gaat en wanneer de overheid zich houdt aan de verplichtingen die ze aan het wezen van de mens heeft. Die plichten zijn in het kader van de Verenigde Naties in de vorm van een aantal mensenrechten geformuleerd. Daarom heet de overheid in de Schrift *diakonos theou*: ze staat in dienst van het goddelijk hof (Miedema 2011, 29-30). Tegelijk is het een probleem, dat het geweld er is. Daarom hoort de overheid niet tot de gewone

scheppingsordeningen, maar is ze een voorziening Gods voor de mensheid, die onder de macht der zonde verkeert. De overheid is nodig tegen de tirannie van de sterken over de kwetsbaren, maar tegelijk heeft ze voortdurende controle nodig, opdat ze niet ontspoot. De werkelijkheid van een dergelijke ontsporing komt al in het Nieuwe Testament aan de orde, namelijk dat een imperium zichzelf vergoddelijkt. De eenheid van het Rijk wordt dan gezocht in het betonen van goddelijke eer aan de keizer. Zo'n rijk wordt in de Apocalyps geschilderd als een demonisch Beest (zie bijvoorbeeld Apoc. 13) of de Draak (Apoc. 12.1-7). Tegenover die dreigende en machtige monsters staat de Messias als het overwinnende Lam en de Kerk als een zwangere vrouw, belaagd door de Draak.

In onze context zijn de overheid en haar burgers ingebed in een sociale rechtsstaat en het daarmee verbonden democratisch bestel. Kerken kunnen en mogen deze niet vereenzelvigen met het Koninkrijk van God, omdat de voltooiing daarvan nog uitstaat. Daarmee is gezegd dat elk bestel ook nog ligt onder het bestel van zonde. Daarmee is echter niet gezegd dat er geen principiële onderscheidingen te maken zijn tussen bijvoorbeeld de democratische rechtsstaat en dictaturen. Kerken herkennen in de democratische rechtsstaat iets van de genadige bedoelingen van God. Deze impliceert immers dat de overheid gebonden is aan recht en gerechtigheid. Voorts biedt zij mogelijkheden om misbruik van macht tegen te gaan (Generale Synode van de Protestantse Kerk in Nederland 2009, 28-30, 39; voor een parallel vanuit het tweede Vaticaans Concilie *Gaudium et Spes* n.75).

In vele regelingen en praktijken ondersteunt de overheid de zorg en ondersteuning voor mensen die deze behoeven. De kritische discussie betreft niet de onderliggende principes maar de vraag of deze voldoende waargemaakt worden.

Voor de diaconie betekent dit alles, dat ze uiteraard bereid is tot samenwerking met de overheden, omdat die overheden functioneren binnen het bestel van een democratische en sociale rechtsstaat en omdat ze in principe een voorschot van vertrouwen heeft ten aanzien van de overheden. Daarmee is bedoeld, dat de kerk niet op voorhand uitgaat van slechte bedoelingen bij de ander en van frauduleuze machinaties. Die zijn mogelijk en er moet dus voortdurende controle zijn, maar we gaan er niet voortdurend van uit dat ze het geval zijn. Op deze principiële en praktische gronden zal de houding vanuit de diaconie naar de overheden er een zijn van kritische solidariteit. Natuurlijk komt het in de praktijk tot spanningen, waarbij aan beide kanten zuivere en onzuivere motieven een rol kunnen spelen. Zo hebben diaconieën aanvankelijk het ontstaan van de welzijnsstaat met wantrouwen bekeken, omdat zij vonden dat de overheid zich hier meester maakte van een terrein, dat beter in handen kon blijven van de initiatieven van de kerken en andere welzijnsstichtingen. De diaconieën hebben er daardoor te weinig oog voor gehad dat armoede niet slechts veroorzaakt wordt doordat men onverstandig leeft of domme pech heeft, maar ook het gevolg is van economische en politieke strijd, die vormen van uitbuiting heeft mogelijk gemaakt die pas later als volstrekt immoreel gingen gelden en bij wet verboden werden. In die zin verdedigden zij hun eigen 'winkel' niet terecht.

Omgekeerd blijft de vraag aan de overheid geldig, of zij wel voldoende het subsidiariteitsbeginsel gerespecteerd heeft. Dit beginsel stelt dat een hoger échelon niet moet gaan doen, wat op een lager niveau even goed gerealiseerd kan worden. Op dit moment staan de diaconieën voor de vraag, hoe zij omgaan met de politiek van de participatie-samenleving. Aan de ene kant heeft het begrip een geschiedenis in het christelijke sociale denken: het reeds genoemde subsidiariteitsdenken uit de katholieke traditie beoogt het veilig stellen van de verantwoordelijkheid van de burgers van een staat voor elkaar. Een totalitaire verzorgingsstaat is niet het ideaal. De Wereldraad van Kerken formuleerde in 1948 een andere uitdrukking voor het subsidiariteitsbeginsel, toen het sprak over *responsible society*:

‘Een verantwoordelijke samenleving is daar te vinden, waar de vrijheid wordt beleefd als de vrijheid van mensen, die zich verantwoordelijk weten voor gerechtigheid en openbare orde, en waar degenen die politiek gezag uitoefenen of economische macht bezitten zich voor het gebruik daarvan verantwoordelijk weten tegenover God en tegenover de mensen, wier welzijn erdoor wordt bepaald.’ (Hoedemaker e.a. 1993, 144-145)

Als we daar het huidige taalgebruik rondom de participatieve samenleving mee vergelijken, valt allereerst de individualisering van de verantwoordelijkheid op. Bij het subsidiariteitsbeginsel en de verantwoordelijke samenleving van de Wereldraad ging het primair om het waar kunnen maken van je verantwoordelijkheid voor het gemeenschappelijk goed van de samenleving of het opkomen voor de belangen van een groep. In de huidige politieke taal gaat het er primair om dat je verantwoordelijkheid neemt voor je eigen leven en geen beroep hoeft te doen op de gemeenschappelijke kas. De participatie is dan ook vooral dat iedereen er zorg voor draagt dat hij of zij een betaalde baan heeft. Wie zijn baan verliest, verliest na twee jaren ook recht op een werkloosheidsuitkering en belandt in het laatste vangnet van de bijstandsuitkering. Wie het gevulde begrip van de verantwoordelijke samenleving kent, kan niet anders dan de huidige receptie ervan als verschraling ervaren.

Als de overheid mensen al snel tot de bijstandsuitkering laat terugvallen en de hoogte van deze uitkering zo laag laat worden dat mensen erdoor onder de armoedegrens zakken en hen dan aan de zorg van diaconie en caritas en andere hulpverleningsinstanties overlaat, dan moeten deze mensen natuurlijk geholpen worden, maar tegelijk moet duidelijk gemaakt worden dat er politieke beslissingen genomen zijn die deze armoede mee in de hand gewerkt hebben. ‘Helpen onder protest’ is een leus geworden, die in deze situatie verwoordt dat we de overheid weliswaar respecteren, maar dat we haar het gebrek aan een politieke armoedebestrijding moeten verwijten. Om die reden loopt de samenwerking met de nationale overheid op dit moment tamelijk stroef, wanneer we afzien van het werk in het kader van het schuldhulpmaatjesproject, waarover de lezer in dit boek kan lezen. Tegelijk signaleren we op veel plaatsen een positieve samenwerking van diaconieën en caritas-instellingen met de plaatselijke overheden in het kader van de Wet Maatschappelijke Ondersteuning (WMO).

Natuurlijk moet ook gezien worden, hoe de overheid de diaconie of caritas waarneemt. Het gaat dan om het buitenperspectief in dit geval van de overheid. Zo wees onderzoek uit de eerste fase van de WMO uit, dat in beleidsplannen van de lokale overheid de kerken meer dan eens niet genoemd worden en als ze genoemd worden dat zij dan een van de vele organisaties zijn (Jager-Vreugdenhil 2012; Noordegraaf 2012). Ook is de visie op kerken veelal instrumenteel: welke bijdrage leveren zij aan de realisering van beleidsdoelen als het bevorderen van sociale samenhang, ondersteuning van mensen, armoedebestrijding, tegengaan van eenzaamheid enzovoort. Het onderkennen van dit buitenperspectief bepaalt kerken erbij dat het niet vanzelfsprekend is dat zij als relevante organisatie gezien worden en als zij dat worden op welke gronden dat is. Soms kijken overheden met enig wantrouwen, omdat ze vrezen dat de kerken hun dienst aan de armen doen om zieltjes te winnen. En wie vanuit zulk wantrouwen kijkt, vindt ook altijd wel een voorbeeld om het wantrouwen te behouden. Ook menen overheden soms ten onrechte dat vanwege de scheiding tussen kerk en staat maatschappelijke activiteiten van kerken geen plaats mogen hebben in het overheidsbeleid. In de casussen die in dit boek beschreven worden, zal de relatie met de overheid nadrukkelijk aan de orde komen.

Vrijwilligers

Hierboven noemden we dat de kerkelijke diaconie meestal door vrijwilligers gebeurt en dat deze dienst zich heeft te verhouden tot allerlei vormen van professionele hulpverlening. We wezen er toen al op dat sommige instanties van professionele hulpverlening van oorsprong zelf diaconaal waren of nog steeds zijn. Bovendien zijn in de professionele hulpverleningsinstanties vaak ook allerlei vrijwillig(st)ers werkzaam. Men denke aan de talloze vrijwillig(st)ers in de ziekenhuizen en de hospices. We moeten de tegenstellingen dus niet te groot maken.

Vanuit de kerken en de diaconieën en caritas instellingen komen de professionele hulpverleningsinstanties met name op twee manieren in zicht. Op de eerste plaats worden vaak hulpvragers door hen naar de professionele hulp doorverwezen, soms zelfs wordt garant gestaan voor de kosten ervan. Op de tweede plaats worden veel vrijwillig(st)ers voor deze instellingen direct of indirect door de kerken geleverd. Zo is het, om een voorbeeld te noemen, opvallend, hoe vaak koren van kerken in een ziekenhuis zingen en hoe vaak er daarna enkele leden als vrijwillig(st)er blijven hangen.

Om ook hier na te gaan, of en wanneer kerken deze dienst terecht graag voltrekken en wanneer minder graag of slechts node, moet er nagedacht worden over de relatie tussen vrijwillig(st)ers en professionals. Daarvoor moeten beiden eerst in hun eigen aard gezien worden. De professional is geschoold voor het werk dat hij/zij doet en mag dus verondersteld worden competent te zijn; hij/zij doet het werk gemiddeld op basis van betaalde beroepsarbeid. Van de professional mag verwacht worden dat hij/zij adequaat handelt en kan verantwoorden, waarom hij/zij zo gehandeld heeft en niet anders. Naarmate hulp meer het mens-zijn van de mens raakt, zal elk professioneel handelen moreel geladen zijn, zodat in de meeste professies naast een techni-

sche competentie ook een morele competentie vereist is. Sommige problemen zijn zo gecompliceerd dat professionele hulp ervoor onontbeerlijk is.

De meeste vrijwilligers zijn niet geschoold en gecertificeerd voor het werk dat zij doen, al wordt voor sommige vrijwilligersarbeid gevraagd dat men zich ervoor laat scholen. Zo laten sommige telefonische hulpdiensten hun vrijwillig(st)ers een cursus volgen van een aantal weekenden. De motieven voor vrijwilligers om hun diensten aan te bieden kunnen verschillend zijn. Er worden er een viertal onderscheiden: a) men heeft er schik in, b) men ervaart het als een plicht, c) men vindt het nuttig (omdat men er dingen leert, omdat het goed staat op je cv) en d) vanuit de ervaring dat het je goed doet, dat je er een beter mens van wordt (Meeuws 2011, 158-165). De vrijwillig(st)er kan informeler werken dan de professional meestal kan en is in principe minder aan tijdslimieten gebonden. Daardoor kan de vrijwillig(st)er soms dingen scherper zien dan de professional, die juist vanwege de strengere ordening dingen over het hoofd kan zien. Wanneer ze van elkaar willen leren, kunnen vrijwillig(st)ers en professionals complementair zijn ten aanzien van elkaar.

Dingen gaan verkeerd, wanneer professionals hulp op zich gaan nemen, die gemakkelijk door vrijwillig(st)ers geboden kan worden. Ook hier geldt (een versie van) het subsidiariteitsbeginsel. Omgekeerd is het ook fout aan vrijwillig(st)ers steeds zwaardere en soms ook ingewikkelder zorg toe te vertrouwen, bijvoorbeeld vanuit bezuinigingsoverwegingen. Dan worden vrijwillig(st)ers overbelast en loopt de mens in nood gevaar. Ook bij het aanbevelen van vrijwillig(st)ers voor bepaalde instanties kan zo iets als 'hulp onder protest' geboden zijn: dan is men bereid vrijwillig(st)ers te werven voor bepaalde functies, maar waarschuwt hen en de betreffende instantie dat het eigenlijk zo niet gaat.

In de casussen die we behandelen, komen bovengenoemde punten aan de orde: de kerken en hun vrijwilligers, hun organisaties, beleid en positionering alsmede de plaats van kerken/diaconie in het krachtenveld van de samenleving met haar burgers, organisaties en overheden.